

תוכן העניינים

יא	פתח דבר
יג	לימודי התקשורת על פרשת דרכים, מנחם בלונדהיים ותמר ליבס
1	מבוא

חלק א: ההקשר התאורטי

7	פרק ראשון: גישות בחקר הסוציולוגיה של המדע
13	פרק שני: הדילמה הראשונה: מכוונות פרופסיונלית או עיונית?
17	פרק שלישי: הדילמה השנייה: סרטוט גבולות התחום ראשית התפתחות התחום בארצות הברית 17 השפעות אירופיות, שורשים וחלופות למחקר האמריקני 21 הוויכוח על הבכורה ו'הפשרה הפלורליסטית' 22

חלק ב: התפתחות מחקר התקשורת והוראתה בישראל

29	פרק רביעי: התקופה הראשונה (1965–1978): 'בין "קולומביה" לירושלים' פרק חמישי: המכון לקומוניקציה והמכון למחקר חברתי שימושי:
37	יחסים סימביוטיים והפריה הדדית
44	פרק שישי: התקופה השנייה (1978–1992): ההתבססות וההתרחבות הקמת המכון לחקר הקומוניקציה ע"ש משפחת סמארט 48
51	פרק שביעי: התקופה השלישית (1993 ואילך): 'הפשרה הפלורליסטית' והתרחבות התחום
55	פרק שמיני: התרומה הירושלמית לפיתוח התחום במוסדות אחרים להשכלה גבוהה

59	פרק תשיעי: ארבע אמות מידה, שלוש תקופות, שתי דילמות ופרשנות אפשרית אחת
	הדילמה הראשונה: מכוונות אקדמית אל מול
	מכוונות פרופסיונלית 59
	הדילמה השנייה: גבולות גמישים אל מול גבולות קשיחים של
	תחום הידע 62
66	אחרית דבר: תם ולא נשלם
69	נספחים
146	רשימת המקורות
151	מפתח

פתח דבר

עיון בהתפתחותה של המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית בירושלים, שממנה אנו באות, נבט על רקע חיפוש זהותנו כחוקרות בתחום ועל יסוד רצוננו להבין את מיקומה של תקשורת כדיסציפלינה מדעית בשדה האקדמי. ברקע הדברים עמדה התובנה שהתקופה החלוצית של הקמת התחום ומיסודו הסתיימה. תקופה זו, שבה נתפס המחקר החברתי כחלק מן המפעל הלאומי המגויס, התאפיינה ביצירתיות ובחדשנות אך גם בהגמוניה מוסדית וארגונית, ובמונוליות של הפרדיגמה הפוזיטיוויסטית. השינויים שחלו לאחר תקופה זו, במשך שנות התשעים, שימשו קרקע פוריה ל'פשרה פלורליסטית' ארגונית ומחקרית.

המשימה שעמדה לנגד עינינו הייתה תיאור היסטורי וניתוח חברתי של התפתחות המחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית, אך עד מהרה התברר לנו כי המשימה נרחבת ומורכבת בהרבה מציפיותנו. מורכבות המשימה נובעת מכמה טעמים. ראשית, המחקר העוסק בהיסטוריה של התחום נמצא עדיין בחיתוליו הן באירופה הן בארצות הברית. בישראל זהו מחקר ראשון בנושא. שנית, הממד ההיסטורי הציב בפנינו, שתי חוקרות במדעי החברה, אתגרים חדשים, ובכללם שימוש במקורות שאינו תדיר במחקר החברתי. על כך נוסף הקושי שאנו דנות בו בחיבור עצמו, של אי הבהירות בהגדרת גבולות התחום, המקשה על קביעת מסגרת העבודה. כך למשל, החלטנו לכלול פרק העוסק במכון גוטמן למחקר חברתי שימושי, שהוא גוף נפרד מן המחלקה. ולבסוף, בהיותנו חלק מהקהילה המדעית של חוקרי התקשורת בישראל, אנו מודעות לאפשרות שיתכן כי במקרים מסוימים אנו לוקות ביכולת התבוננות מ'בחוץ'. ואף על פי כן, שמנו נפשנו בכפנו מפני שהיינו משוכנעות שהזמן בשל ואף יש דחיפות להתמודד עם משימה זו כעת, ואפילו נחוץ לעשות זאת.

בימים אלה חלים שינויים מרחיקי לכת בשני שדות – האחד הוא שדה ההשכלה הגבוהה שחקר התקשורת והוראתה הוא חלק ממנו, והאחר הוא השדה התקשורתי שהוא נושא המחקר שלנו. לדעתנו, דווקא בתקופת שינוי, ההתבוננות הביקורתית על העבר עשויה לתרום לראייה מפקחת של ההווה וליישום לקחים הן למדיניות הפיתוח של ההשכלה הגבוהה הן להרחבת הדיון הציבורי במפת התקשורת הישראלית. קשרי הגומלין בין השכלה גבוהה בתחום התקשורת לבין העשייה התקשורתית עשויים לתרום להכשרת דור חדש של עיתונאים, אנשי מדיה וקובעי מדיניות תרבות בעלי רמה גבוהה של יושרה, אתיקה מקצועית וראייה ביקורתית של המציאות.

פתח דבר

אנו חבות תודה לעמיתים רבים שכל אחד מהם האיר את התחום מנקודת תצפית יחידאית. בזכות קריאתם הביקורתית ומגוון הדעות, עבר כתב היד שינויים רבים ואנו תקווה כי אלו תרמו לשיפורו. עם זאת, לא תמיד קיבלנו את נקודת הראות של עמיתנו והאחריות לחיבור זה כולה שלנו.

בראש וראשונה ברצוננו להודות לפרופ' אליהוא כ"ץ על הראיון הארוך והמאלף ועל התעודות והמכתבים האישיים הנוגעים לתולדות המחלקה לתקשורת שהעמיד לרשותנו. פרופ' כ"ץ אף קרא את כתב היד והעיר הערות שהועילו להמשך עבודתנו. תודה מיוחדת לחברים שקראו בעיון מעמיק וקפדני והעירו הערות מפורטות ומאירות עיניים, כל אחד מנקודת מבטו המחקרית: פרופ' שושנה בלום-קולקה, פרופ' מנחם בלונדהיים, פרופ' תמר כהריאל, פרופ' תמר ליבס, פרופ' דפנה למיש וד"ר ציונה פלד. פרופ' עקיבא כהן ופרופ' דן כספי קראו את כתב היד בשלביו האחרונים והתייחסו לסוגיות המועלות בו בדיון שהתקיים בכנס של האגודה הישראלית לתקשורת בשנת 2004 במכללה האקדמית נתניה.

תודה אישית מיוחדת לד"ר שאול כ"ץ על תרומתו לחיבור זה. פנינו אליו כמומחה לקורותיה של האוניברסיטה העברית, ולנוכח נכונותו לסייע התפתחה בינינו מערכת קשרים מיוחדת במינה. הוא קרא את כתב היד בראשיתו והעיר הערות מפורטות ומדוקדקות אשר סייעו בניסוח המסגרת התיאורטית של החיבור ובחקר ההיבט ההיסטורי. נוסף על כך, הזמין אותנו ד"ר כ"ץ להשתתף ב"סדנה לתולדות המדע הישראלי ואוניברסיטאות המחקר בישראל" שהתקיימה בשנת 2004 במכון ון ליר. הצגת החיבור בפני חוקרים ממגוון תחומים הרחיבה את נקודת מבטנו ואפשרה לנו לראות את התפתחות חקר התקשורת והוראתה כחלק מהתפתחות המדעים.

בחודש מאי 2005 הצגנו את עיקרי החיבור בכנס השנתי של האגודה הבין-לאומית לתקשורת (International Communication Association) שהתקיים בניו-יורק. הדברים זכו להתעניינות רבה והערות של עמיתנו האמריקנים שהתייחסו לחקר התחום בארצות הברית תרמו להיבט זה של החיבור.

אנו מבקשות להביע תודה למכון סמארט על תמיכתו הנדיבה ולפרופ' מנחם בלונדהיים שעמד בראשו בשלוש השנים האחרונות, ליווה את עבודתנו בכל שלביה ואף כתב עם פרופ' תמר ליבס הקדמה לספר זה. תודה מיוחדת לגב' אטי אלאגים, מנהלת הגנזך המרכזי של האוניברסיטה העברית, שלוותה את התקדמות עבודתנו בהתעניינות, בעצה ובשירות מקצועי ראשון במעלה, וכן לעובדי הגנזך האחרים שללא עזרתם חיבור זה היה חסר את ביסוסו ההיסטורי. תודות אחרונות לשגית יעקובוביץ' ששימשה עוזרת מחקר, לבת-חן פירסט שקראה את כתב היד בשלביו השונים והעירה הערות לתכניו, לסגנונו וללשונו ולדיטה גוטמן שהתקינה אותו לדפוס.

מבוא

העיון בהיסטוריה של המחקר העוסק בתקשורת המונים החל רק בשנות השמונים של המאה הקודמת והוא נתון עדיין בחיתוליו. הקיצוץ המסיבי של תקציבי האוניברסיטאות באמריקה באותן שנים העמיד על סדר היום המחקרי את נחיצותו וחיבתו של מחקר זה, אשר יצדיק את עצם קיומו של תחום הידע, יגדיר את הליכה וגבולותיו, ואף יאחד ויזהה את מקורותיו ואת המיתוסים העומדים במרכזו. תובנתו של ג'יימס קרי (Carey, 1996) מבהירה את חשיבות העיסוק בסוגה מחקרית זו. לטענתו, הדיון בהיסטוריה של התחום מייצר את הכרת הערך העצמית – החוזרת ונוצרת באופן רב פעמי ומתמשך – ואת הנרטיב המשרת שתי מטרות בו בזמן: מתן לגיטימציה ומיקוד על תקשורת ההמונים המאפיינת את המאה העשרים, והענקת הכוונה וסטטוס אינטלקטואלי לאנשי המחקר וההוראה של תקשורת.

מטרתנו היא להוסיף נדבך בבירור אופיו של חקר התקשורת וזהותם המקצועית של העוסקים בו. התפתחות המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית משמשת לנו מקרה-בוחן לדילמות המובנות במחקר ובהוראה של תקשורת באשר הם. המחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית היא יחידת הניתוח המרכזית בעבודה זו ואנו מבקשות לבחון ממדים שונים בהתפתחותה, הרלוונטיים לדעתנו גם לחברות אחרות.

בראשית האלף השלישי, כאשר אין עוד עוררין על מקומם המרכזי של אמצעי התקשורת בחיי היום יום של הפרט ובהתנהלותה של המערכת החברתית, עדיין מתנהל פולמוס על אופיים של ההוראה והמחקר בתחום התקשורת ועל כיווני התפתחותם. חדשות לבקרים נעשים ניסיונות לסמן את גבולות השדה האינטלקטואלי של חקר התקשורת תוך התייחסות לשתי דילמות המובנות בתחום וקשורות זו בזו, שכן שתיהן תלויות בהגדרת הגבולות של גוף הידע המקצועי והעיוני ובתהליך מיסודו.

הדילמה הראשונה נוגעת לאפשרות השילוב בין המחקר העיוני של תופעות תקשורת לבין ההכשרה הפרופסיונלית בתחום העיתונאות ומדיניות תקשורת ותרבות. לכאורה, הקשר בין שני התחומים חיוני ובמידה מסוימת אף מובן מאליו. ואולם, מכוונות (אוריינטציה) עיונית בחקר התקשורת מחייבת התייחסות לנושאים רבים שנגיעתם לעיתונאות חורגת מן ההגדרה הצרה של הכשרה מקצועית. יתר על כן, לעתים קשה ואף בלתי אפשרי לאחד את סדר היום הפרופסיונלי עם זה

מבוא

המחקרי, שכן הם מיישמים שיטות עבודה שונות, מתמודדים עם אילוצים שונים ויש להם זוויות ראייה נבדלות לגבי ממד הזמן. בשעה שהמכוונות הפרופסיונלית מתמקדת באירועים בהווה ובהשלכותיהם המיידיות, שואף המחקר העיוני להבין את הסיבות לתופעות ואת תוצאותיהן האפשריות, ונוקק לזווית ראייה ארוכת טווח לשם הסקת מסקנותיו (Meyers, 2004).

הדילמה השנייה נוגעת, כאמור, לליבה של התחום, והיא מתמקדת במיקומו בין מדעי הרוח למדעי החברה וכתוצאה מכך – בקושי להתוות גבולות דיסציפלינריים קשורים. קשיים אלה משפיעים על עצם תהליך המיסוד של המחלקות לחקר התקשורת ולהוראתה בכל התארים האקדמיים, ועל סוג התכנים שמלמדים בהן. פן נוסף של דילמה זו הוא המתח שבין מחקר חברתי שימושי לבין מחקר עיוני בסיסי. העדפה של מחקר עיוני בסיסי מעשירה את התחום מבחינה תאורטית ובכך תורמת לגיבוש הזהות הדיסציפלינרית של התחום. לעומת זאת, העיסוק במחקר שימושי עשוי להיות חשוב למעצבי מדיניות תקשורת ותרבות ובכך לתרום לעיצוב החברה.

במונחיו של בורדייה (1984; 1993) ניתן לומר שהדילמות מובנות כ"שדה" התקשורת כדיסציפלינה מדעית משום מיצובה הן ביחס לשדה העיתונאות והן בשדה המדעי עצמו: שדה העיתונאות על גווניה השונים מאופיין במערכות תפקידים ותגמולים שונות מאלו של המערכת המדעית; השדה המדעי כולל את הדיסציפלינות המובהקות של מדעי הרוח והחברה שהתקשורת משיקה להם, אך בשל אופיה האקלקטי והמגוון איננה נכללת בשלמותה באף אחד מהן.

המודל שעמד לנגד עיני רבים ממייסדיה של האוניברסיטה העברית בראשיתה היה המודל האירופי, ובעיקר זה הגרמני. שאול כ"ץ מתאר את הקמת המכון למתמטיקה בשלהי שנות העשרים ומכנה אותו 'קורטוב של גטינגן בירושלים' (כ"ץ, 1997). המכון לקומוניקציה שהוקם באוניברסיטה העברית היה שונה מבחינה זו, מאחר שמייסד המחלקה והתחום בארץ, פרופ' אליהוא כ"ץ, וכמוהו תלמידיו, חונכו על ברכי המסורת של המחקר האמריקני. בשל כך בחרנו להרחיב את הדיון בהתפתחות התחום בארצות הברית. אנו מבקשות להדגיש שדיון מפורט ומעמיק במה שקורה בארצות הברית ובאירופה בהתייחס לשתי הדילמות שהוצגו לעיל הוא מעבר לכוונתו והיקפו של החיבור הנוכחי. ההתייחסות התמציתית שלהלן נועדה להציג את הרקע שעליו מתפתח התחום בישראל מחד גיסא, ולהצביע על נקודות רלוונטיות בהתפתחות זו, המצדיקות את השימוש במקרה הפרטי של המחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית כמקרה-בוחר להתפתחויות בתחום, מאידך גיסא.

לספר שני חלקים מרכזיים: חלקו הראשון כולל שלושה פרקים. בפרק הראשון תוצג המסגרת התאורטית שממנה שאבנו את הממדים הרלוונטיים להתפתחות התחום. הממד הראשון עוסק ביחסי גומלין מוסדיים ואידאולוגיים בין החברה

השלמה לבין התפתחותן של יחידות אוניברסיטאיות להוראה ולמחקר. הממד השני דן במדע כמערכת חברתית שבה מתקיימים יחסי גומלין דינמיים בין ארגונים שונים ובין שחקנים שונים, נשים וגברים המלמדים באוניברסיטאות ועוסקים במחקר. הממד השלישי נוגע ליחסי הגומלין בין פרדיגמות מדעיות, והמדד הרביעי מתמקד באישים המרכזיים שהטביעו את חותמם על התחום.

בפרק השני תוצג הדילמה הראשונה, זו הנוגעת למכוונות עיונית מול המכוונות הפרופסיונלית במחקר והוראת תקשורת על רקע הוויכוח העכשווי המתנהל בארצות הברית ובאירופה. בפרק השלישי תידון הדילמה השנייה המתמקדת בסרטוט גבולות התחום של חקר התקשורת.

חלקו השני והעיקרי של הספר מוקדש לסיפור הקמתו והתבססותו של המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית בירושלים. סיפור זה משתרע על פני שלוש תקופות, ולכל תקופה מוקדש פרק אחד. התקופות נתחמו על פי גודל הסגל ויציבותו, נושאי המחקר ותכנית הלימודים. התקופה הראשונה, בשנים 1966–1978, היא תקופת ההקמה וההתמסדות של התכנית ללימודי קומוניקציה. בתקופה זו גויסו ראשוני המרצים במכון אשר העניק תעודות פרופסיונליות ותארים מתקדמים (מוסמך ודוקטור לפילוסופיה). התקופה השנייה, בין השנים 1979 ל-1993, היא תקופה של הרחבה וקליטה, ונקלטו בה אנשים מתחומים נוספים, בעיקר מחקר התרבות, הלשון והשיח. בתקופה השלישית, מאז 1993 ועד לכתובת שורות אלה, פתחה המחלקה מסלול לימודים לתואר ראשון, והיא מעניקה את כל התארים האקדמיים. עד סוף שנות השמונים התקיימו לימודי תקשורת רק באוניברסיטה העברית, ובראשית שנות התשעים נפתחו מחלקות לתקשורת בכל האוניברסיטאות ובמספר רב של מכללות בישראל. חוקרים שצמחו באוניברסיטה העברית מילאו תפקיד פעיל ומרכזי בתהליך זה. פרק נוסף בעבודתנו מוקדש ליחסים האקדמיים המיוחדים שהתפתחו בין המכון לקומוניקציה לבין המכון למחקר חברתי שימושי שבראשו עמד לואי (אליהו) גוטמן.

אנו מציעות תיאור היסטורי משולב באמות המידה לניתוח המעוגנות בדיון על אודות הסוציולוגיה של המדע. שילוב זה מחייב שני סוגי התייחסות לחומרים שבידינו. האחד – התייחסות לממד הדיאכרוני, המתחייבת מן הסיפור ההיסטורי של התפתחות המכון לקומוניקציה של האוניברסיטה העברית והשפעתו על התפתחות התחום בישראל. ולצדו, התייחסות לממד הסינכרוני על פי אמות המידה של ניתוח סוציולוגי של התפתחות תחומי ידע מובחנים, ולנוכח הדילמות המובנות של התחום. ההבחנה בין אמות המידה האלה היא בעיקרה מושגית ויוריסטית, אך היא חיונית לבחינה שיטתית של הנושא, אף על פי שבבואנו לתאר התפתחויות היסטוריות, שזורות אמות המידה אלו באלו לעתים קרובות וההבחנה ביניהן קשה.

העבודה מבוססת על תעודות מארכיונים של האוניברסיטה העברית, על פרסומים של מכון גוטמן בירושלים (המכון למחקר חברתי שימושי), על תכניות

מבוא

לימוד וידיעונים של מחלקות לתקשורת בישראל, על כמה ראיונות אישיים עם חוקרים בכירים בתחום ועל הערות כתובות של חוקרים בכירים נוספים בתגובה לטיוטות ראשונות של חיבור זה.

מעצם היותנו חלק מהסיפור לא נפקד גם מקומם של הידע והניסיון האישי. נדגיש כבר בתחילה כי נקודת מבטנו זו קשורה קשר הדוק למערכת המדעית שבה צמחנו, האוניברסיטה העברית, מערכת שנשאה בגאון את נס הפרדיגמה הפונקציונלית בתחום מדעי החברה בשנות השישים והשבעים. רק באיחור, בשנות השמונים והתשעים, נחשפנו לגישות נוספות בחקר התקשורת, אך אין ספק שגם להן השפעה על תפיסתנו את התפתחותו של תחום התקשורת בישראל. האחת מאתנו פרופסור אמריטוס מהמחלקה לתקשורת באוניברסיטה העברית וכיום ראש המגמה לתקשורת במכללה האקדמית עמק יזרעאל והאחרת – תלמידתה, הנמנית עם מקימי בית הספר לתקשורת במכללה האקדמית נתניה וכיום דיקן בית הספר, שני דורות של חוקרות תקשורת.

ירושלים, מאי 2006